

Foucault igaza

Hatalom, igazságszolgáltatás, börtön

A francia Michel Foucault a 20. század második felének egyik legnagyobb hatású filozófusa. Hazánkban legkorábban talán a büntetés-végrehajtási szakma figyelt föl a nevére, nem véletlenül. Ugyan- is Foucault könyvei közül magyar nyelven elsőként a Felügyelet és büntetés – A börtön története című munka jelent meg. Ez a könyv azóta (1990) is alapműnek számít a nemzetközi börtönirodalom ma- gyarul is olvasható szegényes listáján.

Ugyanakkor gond is van Foucault említett könyvével. Kétszer elolvasni kevés ahhoz, hogy megértsük, miről is szól. Valójában Foucault-nak más írásait, és a róla szóló elemzéseket is ismernünk kell ahhoz, hogy a könyv lényegi mondanivalóját felfoghassuk.* Ezekből derül ki, hogy Foucault börtönkönyve valójában nem a börtönről szól, hogy a bv. hazai szakemberei nem tévedtek, amikor nem azt találták benne, amire a cím alapján számítottak. Ebből a könyvből valóban nem tudjuk meg, hogy milyen volt a börtön régen és milyen ma, vagy hogy milyen feladatai vannak a mai bv-nek. Megtudhatjuk viszont, hogy Foucault szerint a börtön tanulmányozása segítségével egész társadalmunk alapösszefüggéseit és gondosan rejtett titkait érthetjük meg, mely ígéret elég csábító ahhoz, hogy türelmesen átgondoljuk Foucault szokatlan gondolatmenetét.

Jelen írásomban a következő kérdésekre keresem a választ. Mi teszi fontos- sá Foucault életművét? Mit akar elmondani Foucault a börtönről szóló könyvé- ben? Mire használhatja egy mai magyar bv-dolgozó Foucault eredményeit?

*Erre az utóbbi években nyílt igazi lehetőségünk, amikor sok fontos Foucault-munka és Foucault-ról szóló elem- zés jelent meg magyar nyelven.

Sajátos társadalomfilozófia

Ha megpróbáljuk nagyon tömören összefoglalni Foucault társadalomképét, eredményül hátborzongató, rémregénynek, „antiutópiának” tűnő „sztori”-t kapunk.

Foucault szerint a civilizált emberiség rab. Az emberi szabadság jelenleg illúzió, szinte nem is létezik. Az emberek sorsát, életük minden mozzanatában a hatalom fel- ügyeli és irányítja.

Foucault szerint az egyének tulajdonsá- gait is a hatalom szabja meg. Azért különbö- zünk egymástól nemek, faj, vallás, képessé- gek stb. szerint, mert a hatalom „bebeszélte” nekünk, hogy ilyen szempontok szerint kell különbségeket tennünk az emberek között. Ennek tudatában mi megkülönböztetjük ma- gunkat a másik embertől, és ő is megkülön- bözteti magát tőlünk, és ezt tesszük minden- ki mással is. Jellemezzük, osztályozzuk egy- mást, és a nekünk jutó jellemzést érvényes- nek tekintjük önmagunkra. Ennek a folya- matnak a során kapjuk meg egyéni jellemvo- násainkat, tulajdonságainkat: ennek a folya- matnak az eredményeként válunk egyénné,

individuummá. Vagyis a hatalom „akaratából”, a hatalom által ránk kényszerített szempontok szerint kapjuk meg az egyéniségünket, minden egyént a hatalom tesz azzá, ami.

Gondolataink, törekvéseink, érzelmeink, cselekedeteink mind a hatalom akaratából olyanok, amilyenek, és mindezek a hatalom fennmaradását és megerősítését szolgálják. Még az ellenállásunk, a hatalom elleni lázadásunk is bele van építve a hatalmat erősítő folyamatokba.

Röviden: mi, emberi egyének életünk minden pillanatában és minden területén egy tőlünk különböző hatalom termékei, eszközei, „játékszerei” vagyunk. Ezek elég háborzongató gondolatok.

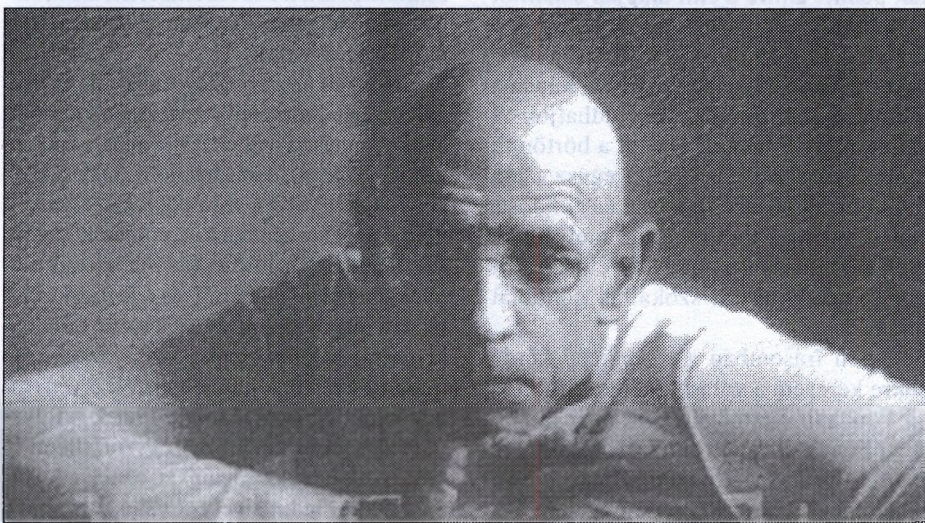
Tényleg háborzongató volna, ha Foucault valóban ezt állítaná. Szerencsére Foucault tanítása ehhez képest egy hajszálnyival másképp hangzik. Annak érdekében, hogy az előbbi gondolatmenet igazán foucault-i legyen, ahhoz még egy apró kiegészítés kívánkozik. Foucault elmélete szerint ugyanis az a hatalom, amely az egyéneket felügyeli és irányítja, nem az emberektől független, nem

valami felettes hatalom, hanem az emberek hatalma, emberi hatalom. És ez így már egészen más. Nem idegen, hanem emberi hatalom uralkodik rajtunk. Természetesen a hatalom hatását éppen elszenvető egyének érezhetik úgy, hogy egy tőlük független hatalom uralkodik rajtuk, de ez a hatalom attól még más egyénekhez bizonyosan hozzátartozik, sőt, létrehozásában és működtetésében maguk az „elszenvető egyének” is résztvevők lehetnek.

A gondolatmenetnek ezen a pontján elbizonytalanodhatunk, ugyanis az közismert tény, hogy embernek ember fölött hatalma lehet. Ehhez képest ugyan miféle újdonságot kínál fel Foucault elmélete?

Foucault hatalomelmélete

A társadalomelméletek a hatalmat általában a társadalom valamely vezető intézménye vagy csoportja (állam, tőkések, elit) kiváltságának tartják, Foucault szerint viszont a hatalomban mindannyiunknak része van.

Foucault a „hatalom mikrofizikájának” megismerése céljából tanulmányozza a börtönt

A szokásos felfogás szerint a hatalom fentről, a társadalom csúcsától lefelé fejt ki hatását, Foucault szerint viszont az egyszerű emberek mindennapi életében játszódnak le a hatalom legfontosabb folyamatai („a hatalom mikrofizikája”), és ennek megfelelően a hatalom letről fölfelé is hat.

Megszoktuk, hogy a hatalom működését viszonylag elkülönülő társadalmi folyamatokban keressük (a politika, a jog, a gazdaság, az erőszakszervezetek működésében), Foucault viszont az emberek mindennapi tevékenységében és érintkezésében (munkahely, iskola, kommunikáció, szex stb.) mutatja ki azokat a folyamatokat, amelyek szerint meghatározzák az emberek életét, amelyek létrehozzák az egyéneket és azok tulajdonságait, vagyis amelyekből az emberi életet uraló hatalmi rendszer összeáll. Foucault tehát szétszítja, lebontja, a mindennapi élet részévé teszi azokat a befolyásoló hatásokat, amelyek az emberek életét meghatározzák, és amelyeket eddig leginkább valamely kintüntetett hatalmi központ tartozékának tekinttünk.

Foucault szerint a hatalom nem olyasmi, amit birtokolni lehetne, amit meg lehet szerezni vagy el lehet veszíteni. A hatalomban való részvétel szerinte ugyanolyan elengedhetetlen tartozéka az emberlétnak, mint a másokhoz való viszonyulás, vagy a kommunikáció. A változásokat és a különbségeket nem az jelenti, hogy van-e az embernek hatalma vagy nincs (hiszen mindig részese a hatalomnak), hanem az, hogy kikre milyen tartalmú és mértékű befolyása van, és hogy ő másoknak éppen milyen befolyását szenved el. A hatalom Foucault szerint tehát egymás befolyásolásának rendkívül kiterjedt, rendkívül összetett, folytonos, és folytonosan változó rendszere, amelyben mindenki részt vesz, és amelyben életünk hosszú távú és pillanatnyi eseményei is eldőlnék.

Foucault a hatalomgyakorlás alapfolyamatainak, „a hatalom mikrofizikájának” a megismerése céljából tanulmányozza az is-

kolát, a börtönt, a hadsereget, az őrlétekházát, a kórházat stb., továbbá az ezekben érvényesülő rendszabályokat, kötöttségeket, tilalmakat. Ezeket a színtereken próbálja kifürkészni az emberek mindennapjait meghatározó szabályozó mechanizmusokat és intézményeket.

Foucault tehát elsősorban azért tanulmányozza például a börtönt, hogy megértse a polgári életünket szabályozó hatalmi mechanizmusoknak (térbeli és időbeli kötöttségeknek, megkülönböztetéseknek, kedvezményeknek és büntetéseknek) a működését. Foucault börtönről szóló könyve tehát nem a börtönről szól, hanem azokról a tanulságokról, amelyeket a börtön tanulmányozásából le lehet vonni az emberi hatalom általános működési mechanizmusaira vonatkozóan.

Ide most Foucault börtönkönyvének a tartalmi kivonatolása kíváncskozna, de ennek elvégzésére nem vállalkozhatunk, talán nem is szükséges. Foucault könyve olyan gondolatgazdag, olyan aprólékos-részletes és annyira elmélyült, hogy annak tartalmi összefoglalása meghaladja lehetőségeinket. Egyébként is, aki a börtön ügyei iránt érdeklődik, annak Foucault könyvét amúgy is el kell olvasnia, és aki már elolvasta, az is nyugodtan újraolvashatja. További gondolatmenetünk ezért csak egy speciális szempontból próbálja felidézni Foucault mondanivalóját: Mit kell feltétlenül megértenünk Foucault gondolatmenetéből ahhoz, hogy általános hatalomelméleti mondanivalóját szétválaszthassuk a börtönre vonatkozó meglátásaitól, és így lehetővé tegyük a bvszakemberek szembesülését a közvetlenül a börtönről szóló foucault-i gondolatokkal?

Foucault számára a börtön azért fontos kutatási téma, mert szerinte a börtön a modern társadalom igazságszolgáltatásának és büntető rendszerének jellegzetes intézménye. A börtön korszaka előtt a feudális, monarchikus, királyi uralom időszakáról beszélhetünk, melynek jellegzetes és „sokatmondó”, „árulkodó” intézménye a kín-

pad (vagy a vérpad) volt. Foucault tehát a hatalomgyakorlás két korszakát, a kínpad korszakát és a börtön korszakát vizsgálja. E két korszak időben egymásra következik, a váltás közöttük 1750 és 1850 között megy végbe. Nyilvánvaló, hogy a vérpad és a börtön közül az előbbi a feudális, az utóbbi a kapitalista berendezkedés egy „arcát” jellemzi.

A vérpad korszaka

A vérpad jellemzője a testi kín okozása (csonkítás, égetés, kerékbetörés stb.), a szenvedés elnyújtása, a nyilvánosság, a szertartásosság stb. Mindezek az egyeduralkodó abszolút hatalmának, korlátlan önkényének bemutatására, bizonyítására és megerősítésére szolgálnak. A vérpad használata akkor szorul vissza, amikor már egyrészt lakossági ellenállást, spontán erőszakos megmozdulásokat vált ki, másrészt a fejlődő ipar munkaerő-szükséglete pazarlásnak minősül a testi csonkítás.

Átmenetileg megpróbálkoznak a vérpad rejtett alkalmazásával, de így nem tölti be a királyi hatalom látványos demonstrálásának feladatát, vagyis értelmét veszti. Ekkor a jogalkotásban is és a büntetéselméletben is visszaszorul a test büntetésének eszméje, és előtérbe kerül a személyiség, a lélek büntetésének gondolata. E folyamat termeli ki a modern börtön intézményét, amelyben a szabadság különböző területeinek (mozgás, cselekvés, szólás, társulás, kapcsolattartás stb.) megvonása, mint lelki rossz a büntetés.

Elzárás a vérpad időszakában is van, de az nem tekinthető a börtönbüntetés korábbi megfelelőjének. A vérpad idejében az elzárás célja még elsősorban az elszigetelés, az elérhetőség biztosítása, a kényszermunka „szállásformája” stb. volt, magában az elzárásban az önálló büntetésjellel háttérbe szorult.

A börtön időszaka

A börtön egy évszázad (1750–1850) jogi, társadalomelméleti, büntetéselméleti mozgalmainak és vitáinak az eredményeként vált a modern kor legfontosabb és jellemző büntetésmódjává. Megtervezői a törvénysértők gazdaságos és humanus eszközökkel történő megjavítását várták tőle. A javító eszközök a szigorúan kötött napirend, az állandó felügyelet, a javító munka. Mintadarabja Jeremy Bentham Panoptikonja.

A börtön eszméjével egy időben színre léptek annak kritikusi is. Tagadták a börtön gazdaságosságát, cáfolták annak humanizmusát, de mindenekelőtt a javító hatását vonták kétségbe. Foucault sokoldalúan bemutatja és bizonyítja, hogy a börtönről már születése pillanatában nyilvánvalóvá vált, hogy rendeltetését nem képes betölteni, nem alkalmas arra, hogy a modern kor büntető igazságszolgáltatásának meghatározó büntetésmódja legyen.

Itt bukkan tehát föl az igazán Foucault-hoz illő kérdés: Hogyan és miért vált a börtön a fő büntetésformává, amikor nyilvánvaló róla, hogy nem teljesíti a tőle elvárt feladatokat? És a válasz is jellemző Foucault-ra. Azért vált általános büntetésformává a börtön, mert – bár büntetőintézményként nem megfelelő, ugyanakkor – a modern társadalomban kiválóan teljesíti a hatalom támogatásának azt a feladatkörét, amelyet a királyság idején a kínpad látott el. A börtön nyilvánvalóvá teszi a modern jogalkotás mindenhatóságát, a lakosság jogilag szabályozott kiszolgáltatottságát, az emberek életét és jellemét alakító felügyelet és vizsgálat módszerének legalitását és hatékonyságát, röviden a börtön állandóan emlékezteti az embert arra, hogy ő is lehetne bent, és hogy kint is ugyanazokkal az eszközökkel bánnak vele, mint amiket bent használnak. És Foucault

még ennél is tovább megy. Hogyan állítja elő az igazságszolgáltatás a bűnözőket és a bűnözést?

Félreértések elkerülése végett azonnal le kell szögeznünk, hogy Foucault a kérdés fölvetésével nem arra utal, hogy a törvénysértések és a törvénysértők az igazságszolgáltatás termékei volnának. Törvénysértések és törvénysértők természetesen az igazságszolgáltatás közreműködése nélkül is föllépnek. Foucault arra figyel föl, és minket is arra figyelmeztet, hogy a bűnözés és a bűnözők esetében már nem így áll a helyzet. Szerinte a törvénysértés és a bűnözés, és ugyanígy a törvénysértő és a bűnöző közötti különbség messze nagyobb elméleti jelentőséggel bír, mint amekkorát eddig annak tulajdonítottunk. Szerinte tehát egy dolog a törvénysértés, és más a dolog a bűnözés, egy „dolog” a törvénysértő, és más a bűnöző. Ez nyilván így is van. A törvénysértés tényét bárki megállapíthatja, aki ismeri a törvényt, és ismeri a problémás cselekedetet. Ezzel szemben bűncselekmény megállapítására csakis a jogerőre emelkedett büntetőbírószági határozat jogosult. Látjuk tehát, hogy Foucault itt a törvénysértés és a bűnözés fogalmai közötti valószínűs különbségből indul ki. Persze ő azért társadalomtudós, hogy a fölismert különbség következményeit messzemenően végigkísérje, és hogy az így megtett gondolati lépésekből használható elméleti és gyakorlati tanulságokat vonjon le.

Törvénysértőből bűnöző azáltal lesz, hogy azonosítják, büntetőeljáráásban elmarasztalják, bűnözőnek nyilvánítják és akként is kezelik. Ezeket a cselekedeteket mindegyik az igazságszolgáltatás végzi el. Ennek alapján és ebben az értelemben állítja Foucault, hogy a bűnözőt és a bűnözést az igazságszolgáltatás hozza létre. Márpedig ebben a folyamatban kiemelt szerepe van a börtönnek.

„Börtönviselt és nem börtönviselt”, „büntetett előéletű és nem büntetett előéletű” szembeállítás a modern társadalomban Foucault szerint ugyanazt jelenti, mint a „bűnöző

és nem bűnöző” szembeállítás. Márpedig az nyilvánvaló, hogy a törvénysértőknek csak egy kisebbsége kerül börtönbe. Hogy melyik csoportja, azt a jogalkotás és a jogalkalmazás dönti el. Vagyis intézményi döntésen múlik, hogy a törvénysértők közül kik ülnek a börtönben és kik nem, hogy a társadalom szemében kik tartoznak a bűnözőkhöz és kik nem. (Ha átgondoljuk, hogy Magyarországon mennyire más a börtönrel büntetendő bűncselekmények köre a rendszerváltozásunk előtt és után, aligha vitathatjuk, hogy a jogalkotásnak valóban szerepe van a bűnözés és a bűnözők körének meghatározásában, „definiálásában”). A jog tehát definiálja a bűnözést, a jogalkalmazás kialakítja a bűnözők körét, a börtön pedig demonstrálja, hogy a bűnözői kör létezik, hogy elérhető, begyűjthető, felügyelhető és szabályozható a hatalom által. Ebből az állampolgár megtanulja, hogy ő sem sérthetetlen, hiszen a hatalom akár a bűnözők közé is sorolhatná.

A börtön nemcsak fogva tart, hanem megfigyel, regisztrál, tanulmányoz is, mondja érezhető rosszállással Foucault. A börtön a hatalom alkalmazásának megfigyelési és kísérleti telepe. És Foucault széleskörűen bizonyítja, hogy a társadalomban általános alkalmazást nyernek a börtönben kialakított és kipróbált manipulatív módszerek: a térbeli időbeli korlátozás, a regisztrálás, a megfigyelés, a vizsgálat, a felügyelet stb.

Rámutattunk tehát Foucault azon szándékára, hogy a börtön elemzése segítségével ő a hatalom társadalmi gyakorlásának eszközeiről és technikáiról akar ismereteket szerezni. A továbbiakban a könyvből Foucault azon gondolataiból idézünk fel egy csokrot, amelyek a mai bv. dolgozók számára különösen érdekesek lehetnek. Azonban mielőtt ezt megtennénk, érdemes néhány mondatban kitérni arra a kérdésre, hogy mennyire tekinthető igazoltnak Foucault elmélete, vajon bátran támaszkodhatunk-e rá, és milyen eredményeket várhatunk az esetleges alkalmazásától.

Tudnunk kell, hogy Foucault eszméi a társadalomtudományban nagy vitát kavartak, amely vita máig sem csillapodott le. Vannak Foucault-hívők és Foucault-t elutasítók. Az itt következő értékelés Foucault-ról csupán ezen írás szerzőjének elnagyolt és egyéni véleményét tartalmazza.

Foucault jelentős újításokat hozott a társadalomtudományos gondolkodásban, mely újítások legalább a kipróbálásra érdemesek. Újításainak meghatározó része az új szemléletmód, amellyel a társadalom jellemzőit, intézményeit és eseményeit elemzi. E szemléletmód használhatóságát saját műveivel igazolta. E szemléletmód szerint *1. A társadalmat nem felosztani kell és részleteiben vizsgálni, hanem az egész rendszer összefüggéseire és kölcsönhatásaira kell összpontosítani a figyelmet. 2. Nem érdemes az események és viszonyok felületének rögzítésével megelégedni, mert a rejtett összefüggések többnyire fontosabbak az előbbinél.*

Foucault új értelmet ad egyes fogalmaknak, és evvel az elemzésekben e fogalmak újszerű használatának a lehetőségeit kínálja fel. Erre példa lehet a hatalom foucault-i értelmezése. Láttuk, hogy Foucault az egész társadalmat lefedő, behálózó hatalmi rendszerről beszél, melynek birtoklásában és működtetésében nem kevesek vesznek részt, hanem mindenki. A hatalomnak ez a fogalma ugyanolyan kiterjedt aktivitást feltételez a társadalomban, mint például a cselekvés vagy a kommunikálás fogalma: mindenki részt vesz benne a maga módján és rá jellemző eredménnyel. Evvel a fogalommal Foucault a társadalom elemzésének egy új dimenzióját nyitja meg, amely a foucault-i eredmények alapján ígéretesnek és hasznosnak mondható. Az eddigieket összefoglalva Foucault szemléletmódbeli és módszertani javaslatairól azt mondhatjuk, hogy ígéretesek és kipróbálásra feltétlenül méltóak. Szólni kell Foucault elemzéseinek konkrét eredményeiről és tényközléséről is. A konkrét eredmények ma még vita tárgyát képezik,

következésképpen kritikátlan átvételük nem indokolt. Az eredmények újszerűek, izgalmasak, gondolatébresztőek, de mindenki saját megítélése alapján saját felelősségére fogadja el vagy veti el azokat. A Foucault munkáiban feldolgozott és közölt hatalmas és érdekes tényanyag (zömmel történeti tények, dokumentumok) önmagában is értékes és élvezetes ismeretforrást jelent, akár hivatkozás forrásaként is biztonsággal használható. E megfontolások után térjünk vissza ahhoz a kérdéshez, hogy Foucault-nak a börtönről szóló közléseiből mi lehet érdekes egy mai bv. dolgozó számára. (Természetes, hogy ebben a kérdésben „kívülállóként” csak találgatni tudok, csupán ötleteket vehetek fel.)

Egy mai magyar bv. dolgozó számára világos, hogy munkája az igazságszolgáltatás része, hogy ő a jogerős büntetések végrehajtásával az igazságot szolgálja. Ilyen állásponttól nézve akár sértő is lehet, de mindenképpen meglepő Foucault azon véleménye, hogy ez illúzió vagy megtévesztés, de nem igaz. Foucault szerint ugyanis a börtön (ahogy az iskola és a kórház is) a hatalomgyakorlás mai technikájának a támogatását végzi, és minthogy a mai hatalom osztályuralom, vagyis benne egy szűkebb uralkodó réteg túlhatalommal rendelkezik, ezért a börtön is az uralkodó réteg túlhatalmának biztosítását szolgálja. Foucault ezen gondolata abból a szempontból mindenesetre érdekes, hogy alkalmat ad a dolgok újbóli át-gondolására. Amennyiben Foucault-nak ebben a kérdésben némiképpen igazat adunk, a bv. dolgozóknak is újra kell gondolniuk az elítéltekhez, a büntetéshez és a büntetlenekhez való viszonyukat, hiszen kétség merült fel arra nézve, hogy ezt az intézményrendszert elsősorban és csupán az igazság kívánná meg. (Foucault az elítélteket a hatalomgyakorlás áldozatainak is tekinti.)

Fogós problémát jelenthet egy bv. dolgozó számára Foucault azon állítása is, hogy a börtön nemcsak a büntetés, a fogva tartás színhelye, hanem a hatalomgyakorlás technikájának kutatóhelye, laboratóriuma is.

Szerintem azt a tényt aligha lehet tagadni, hogy a bv.-munkának ilyen elemei is vannak. Számunkra most e témában a valódi kérdés az, hogy elfogadjuk-e Foucault-nak a börtönben folyó megfigyelésről és kutatásról szóló erkölcsi rosszallását, vagy pedig helyénvalónak minősítjük az előbbi eljárásokat. További gondot jelent, hogy amennyiben egy bv. dolgozó osztja Foucault-nak e témában jelzett aggodalmait, sokat akkor sem tehet. Hiszen Foucault is leírja, hogy a bv. technikáját is a jog szabályozza, a börtönélet viszonyai „bele vannak értve” az ítéletekbe is. (A bíróság tudja, hogy hova küldi az elítéltet.) Másrészt a bv. technikáját nagy mértékben megszabja a biztonságos őrzés követelménye, amire szintén törvény kötelez. Foucault mindehhez még azt is hozzáfűzi, hogy az uralkodó osztály (a hatalom-túlsúllyal rendelkezők) úgy alakította a bv. jogi szabályozását, hogy az egyszerre több eszközzel is biztosítsa többlethatalmának fennmaradását, és még leplezze is azt. Így tehát, amennyiben egy bv. dolgozó erkölcstelennek vagy az elítéltekkel szemben megálázónak érezné azt, hogy tanulmányozás tárgyaként is felhasználják őket, akkor sem vonhatná ki magát ennek végzése alól, hiszen ez bennfoglaltatik a munkahelyi kötelezettségeiben.

Akkor hát hiába is fogadná el egy bv. dolgozó Foucault állításait, a tevékenységén akkor sem tudna módosítani? Természetes, hogy a hatalomgyakorlás Foucault által kimutatott „csapdát” nem tudná megkerülni. Foucault hatására annyiban mégis változhat a magatartásán, hogy saját hatalmi helyzetét a jelenleginél árnyaltabban, önkritikusabban éli meg; megpróbálja munkájában felismerni a kifejezetten az uralkodó réteget szolgáló elemeket; és tudatosan tartózkodik az elítéltek erkölcsi megvetését, emberi megalázását, eszközként felhasználását jelentő fogva tartási módszerek önkéntes és önkényes „túteljesítésétől”.

Ebben az írásban Foucault börtönről szóló könyvéről mondtunk el dolgokat, de abban nem is reménykedtünk, hogy a könyv összefoglalását tudjuk adni. Ugyanakkor ezt nem tekintjük mulasztásnak, erre ugyanis felhatalmazásunk van Foucault-tól. Hiszen ő – a tudományos műveknél szokatlan módon – evvel a mondattal zárja könyvét: „*Itt abbahagyom e könyv írását ...*”. Gondolhatnánk, akkor itt mi is abbahagyjuk a könyv olvasását, hiszen vége. Foucault azonban nem ezt üzeni. Az ő mondata inkábbbezt jelenti: „*Abbahagyom, bár itt még nincs vége. Akár folytathatnám is. Kedves Olvasó! A továbbiaknak már Ön járjon utána!*”

Erdős István

Felhasznált irodalom

Foucault, M.: *Felügyelet és büntetés. A börtön története.* Gondolat, Bp. 1990.

Foucault, M.: *A szexualitás története I. és II.* Atlantisz, Bp. 1996. és 1999.

Foucault, M.: *Az igazság és az igazságszolgáltatási formák.* Latin Betűk, Debrecen, 1998.

Foucault, M.: *Én, Pierre Riviere, aki lemészároltam anyámat, húgomat és öcsémet.* Egy XIX. századi szülőgyilkosság. Jószoveg Könyvek, Bp. 1999.

Foucault, M.: *Elmebetegség és pszichológia.* Corvina, Bp. 2000.

Foucault, M.: *A klinikai orvoslás születése.* Corvina, Bp. 2000.

Foucault, M.: *A szavak és a dolgok. A társadalomtudományok archeológiája* Osiris, Bp. 2000.

Foucault, M.: *Nyelv a végtelenhez.* Tanulmányok, előadások, beszélgetések. Latin Betűk, Debrecen, 2000.

Kiss Balázs: *Foucault, még Foucault előtt.* MTA Politikai Tudományok Intézete, Bp. 1997.